نياز مسرُور بَدوي (ناز سرور)

جديد سنڌي ادب جو روشن تارو: ’ لالچند امرڏنو مل‘
Lalchand Amar Dino Mal: A radiant star of modern Sindhi literature

Abstract:

Late Shiri Lalchand Amar Dino Mal was born 25 January in 1885 A. D in Hyderabad city of Sindh and died in India 18 April 1954. He was a legendary personification of Sindhi literature. He loved his homeland Sindh and the humanity, nature and humanity of his homeland. He was jubilant creative writer and he was very enthusiastic human and he initiated his literary career about 1905 A.D, when he was 20 years old young boy, this period is known as the Golden era of Lal Chand, he wrote many novels, short stories, dramas, Essays, and furthermore he wrote many research books. His research work is excellent, along with it he also wrote Biography of Hazart Muhammad (P.B.U.H) in 1911 (محمد رسول الله صہ), Shah Abdul Latif Bhitta1 1914 (شاهاڻو شاهہ) and Sachal Sarmast (سچل سرمست) He also interpreted ideology of Islam and Sufism.

Lalchand Amar Dino Mal was great progressive trend setter writer, he wrote many short stories having many aspects of society and published and named as Hur Makhija, (حر مکي جا), Dukhan dadhi Zindgi (زندگي ڏکن ڏڏي), soon verniyoon diliyoon 1925, (سون ورنيون دليون), chooth jo chand 1905, (چوٿ جو چنڊ) and many others.

He was a person with special knowledge of language and wrote book named Sindhi Boli jo Nichur (سنڌي ٻوليءَ جو نچوڙ)
Lal Chand Amar Dino Mal wrote about 62 books. In this regard his work is sound, memorable, and his work will be written in golden words.

سنڌي ادب جي تاريخ جي ويجهي ماضيءَ تي نظر وجهڻ سان پتو پئي ٿو تہ، سنڌي ادب ۾ جديد لاڙا، انگريزن جي دور يعني 1843ع کان پوءِ آيا آهن ۽ سنڌي الف-ب ٺهڻ کان پوءِ انگريزن، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي ترقيءَ لاءِ جيڪي ڪوششون ورتيون، ان جي نتيجي ۾ ئي سنڌي ادب وڏيڪ اُسري سگهيو ۽ ان دور جي عالمن، اديبن جي کيپ ادب جي اُفق تي اڄ بہ روشن نظر اچي ٿي، انهن ۾ لالچند امر ڏني مل جو نالو نمايان آهي.

سنڌي ادب کي جيڪڏهن ترقي پسنديءَ جي تناظر ۾ ڏسبو تہ اسان کي اها بخوبي ڄاڻ ملندي تہ جڏهن مارڪسي روسي انقلاب اڃا پنهنجي مڪمل منطقي انجام تائين پهتو ئي نہ هو ۽ برصغير جي اندر ترقي پسنديءَ جو اصطلاح ۽ انجمن ترقي پسند مصنفين جو پايو ئي نہ پيو هو تہ ان وقت بہ سنڌي ادب ۾ انسان دوستيءَ وارو لاڙو موجود هو. انهيءَ قديميت ۽ جديديت واري سنگم ۾ سنڌي ناول، ڊرامي ۽ ڪهاڻيءَ جي صنفن ۾ جيڪي جديد عوام دوست ۽ ترقي پسند لاڙا پيدا ٿيا، تن ۾ لال چند امر ڏني مل جڳتياڻيءَ جو بہ وڏو حصو شامل آهي.

لال چند امر ڏنو مل جڳتياڻي 25 جنوري 1885ع تي حيدرآباد، سنڌ ۾ ڄائو. هن ابتدائي سنڌي تعليم گهر ۾ خواندن کان حاصل ڪئي. مئٽرڪ جو امتحان 1903ع ۾ هيرانند اڪيڊميءَ مان پاس ڪرڻ کان پوءِ وڌيڪ تعليم پرائڻ لاءِ 1904ع ۾ ڪاليج ۾ داخل ٿيو. 1908ع ۾ ايس.ٽي.سي جي ڊگري ورتائين. 1918ع ۾ بي. اي جو امتحان پاس ڪرڻ بعد، سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ ۾ نائب معلم ٿيو. ان کان علاوه نيو هاءِ اسڪول ڪراچيءَ ۾ استاد ۽ بعد ۾ هيڊ ماستر بہ ٿي رهيو.

> ”سنڌ جو نامور عالم ۽ دانشور محمد ابراهيم جويو بہ سندس شاگردن مان هو.“ (سنڌيانا: 2011ع، ص 491)

هُو نہ فقط تعليمي ماهر بلڪ سماج جو نبض شناس قلمڪار هو. هن پنهنجي حساس دل جي آرسيءَ ۾ سماج کي جيئن پرکيو تنهن کي بنا ڪنهن مصلحت ۽ ڊپ ڊاءَ جي اظهاريو. هن پنهنجي تخليقي ذهن کي ڪنهن هڪ صنف جو محتاج نہ ٿيڻ ڏنو پر هن سنڌي ادب جي هر صنف تي پنهنجي تخيل سان قلم کي ڪُڏايو ۽ ادب جي قلواڙيءَ ۾ اهڙا تہ ٻج ڇٽيا آهن، جن جي گلڪاريءَ ۽ هُڳاءَ سان ادب جو چمن مهڪاريو پيو آهي ۽ انهن گُلن جي سدا بهاري اڄ بہ قائم آهي. هن ادبي دنيا ۾ تڏهن پير پاتو جڏهن وِيهن ورهين جو نوخيز ڳڀرو جوان هو. سندس شعوري سگهہ ۽ نوجوانيءَ وارن جذبن، کيس الڳ ۽ نياري واٽ اختيار ڪرڻ تي اُڪسايو هو ۽ هن ان وقت هڪ اهڙو ناول لکيو جنهن کي تنقيد جا تير بہ سَهڻا پيا، اُن ناول جو نالو آهي ’چوٿ جو چنڊ‘ جنهن ۾ هُو پنهنجي تخليقي واٽ لاءِ پاڻ ئي لکي ٿو تہ:

> ”منهنجي واٽ ئي پنهنجي آهي، لتاڙيل سڙڪ تان آءٌ هلان ئي ڪونہ ٿو.“ (جڳتياڻي، 1927ع، ص 8)

لالچند امر ڏني مل کي پهريون جديد سنڌي ڪهاڻيڪار لکيو وڃي ٿو.

1914ع ڌاري سندس ڇپيل ڪهاڻي ’حر مکيءَ جا‘ جيڪا سنڌ ڪاليج مسيلني ۾ شايع ٿي، ان کي پهرين سنڌي اصلوڪي ڪهاڻي سڏيو وڃي ٿو.

هُر (حر) مَکي جا: ان ۾ ڪو وڌاءُ نہ آهي تہ جديد سنڌي ڪهاڻيءَ جو باني لال چند امر ڏنو مل جڳتياڻي آهي، جنهن ’حُر مکي جا‘ لکي ڪري ڌاڙيلن جي ظلمن ۽ انگريزن جي غاصباڻي ۽ ظالماڻي ڪردار کي وائکو ڪيو. ان ڪهاڻيءَ بابت شوڪت حسين شوري صاحب لکيو آهي تہ:

> ”لال چند امر ڏني مل جي ڪهاڻي ’حُر مکيءَ جا‘ انگريز سامراج جي خلاف 1898ع ڌاري، جيڪا پهرين حُر تحريڪ هلي هئي، ان جي پسمنظر ۾ لکيل ڪهاڻي آهي، جنهن کي سنڌي مزاحمتي ادب جي پهرين ڪهاڻي پڻ چئي سگهجي ٿو.“ (شورو، 2017ع، ص 17)

ڏاهي لال چند امر ڏني مل جڳتياڻي، ان ڪهاڻيءَ ۾ مَکي ڍنڍ جي پسگردائي بڌائڻ سان گڏ ڪهاڻيءَ جي ڪردارن، انهن جي چورين چڪارين، ۽ عاشقيءَ معشوقيءَ جي داستانن کي بيان ڪيو آهي. هيءَ ڪهاڻي ارڙهن صفحن تي ٻڌل آهي. ڪهاڻيءَ جا ڪردار بچو خاصخيلي، پيرو وساڻ، ٽڳيو چانگ، عيسو ڏاهري ۽ خميسو وساڻ، عثمان ۽ سندس زال داديءَ، رضا محمد دفعدار ۽ ڪجھ ٻيا بہ آهن. انهن ڪردارن سان بہ انصاف ڪيو اٿائين.

> ”عاشق معشوق پاڻ ۾ ڏاڍيءَ اڪير مان پاڪر پائي گڏيا، ڪو وقت تہ هڪ ٻئي جي جيءَ سان جڙيا پيا هئا ۽ ڪُڇا بلڪل ڪين ٿي.“ (جڳتياڻي، ص 27)

انگريز سرڪار عيسُو ۽ بچوءَ کي ڦاهيءَ جي سزا ڏيئي سندن لاشن کي دفنائي، مٿن روڊ ٺهرائي، سندن نشان کي ئي مٽائي ڇڏيو آهي، پر لال چند امر ڏني مل سندن وِيرتا بيان ڪري سنڌي ادب جي تاريخ ۾ امر ڪري ڇڏيو آهي.

هن ڪهاڻيءَ ۾ وڏيرن ۽ پوليس جي عملدارن جي هٿ رکڻ جا اشارا بہ ڏنا آهن، مجموعي طور تي ڏٺو وڃي تہ سنڌ جي اهائي حالت آهي، جيڪا 1914ع ۾ هئي. اها هڪ سياسي، تاريخي، سماجي، جاگرافيائي پسمنظر پيش ڪندڙ هڪ رومانوي ڪهاڻي آهي. پر اها ڪهاڻي مان سمجهان ٿو تہ ڪنهن بہ ريت اها حقيقت ظاهر نہ ٿي ڪري تہ ڪو اها ’قومي مزاحمت‘ جي باري ۾ لکيل آهي. فقط هڪ جملي جي آڌار تي فيصلو نہ ٿو ڪري سگهجي. جملو ڪجھ هن ريت آهي.

”پير صاحب جا ٻري آئي، تنهن قول ڪيو ته، آءٌ ڏاڙيلن جون ٻانهون پيش ڪندس.“ (جڳتياڻي، 1914ع، ص 14)

ڏکن ڏڏي زندگي: هيءَ پيار ڪهاڻي آهي، پر ان سان گڏوگڏ ان ۾ سماجي مسئلن جي به ٿوري اپٽار ٿيل آهي. ڪهاڻيءَ جا مڪالما ۽ منظر ڪشي تمام سني آهي ۽ آءٌ سمجهان ٿو ته ڪهاڻيءَ ۾ اهڙي ڪا به پيچيدگي نه آهي. ڪهاڻيءَ جو عنوان ته درد سان ڀريل آهي، پر ان جي ابتدا ۽ انتها ۾ اهڙي ڪا به شديد وارتا شامل نه آهي. هن ڪهاڻيءَ جي مصنف طور آوتراءِ روپچند منچنديا جو نالو لکيل آهي. جنهن جي لاءِ منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته:

”ڇا ڪيائين جو پنهنجو نالو ئي مٽائي ٿُڪ وارو نالو آوتراءِ روپچند منچنديا اختيار ڪيائين. ڪشنيءَ جو ڪشٽ 1917ع، ڏکن ڏڏي زندگي 1925ع، لکيائين.“ (ملڪاڻي، 1993ع، ص 46)

هن ڪهاڻيءَ جي ٻولي نج ۽ سهڻي آهي.

”منهنجي دل ٺري ڳَگ ٿي ويئي. دل جو ڪنول ٽڙي پيو. مون ڀانيو ته رات رنجن جي اڃها وهامي.“ (جڳتياڻي، سال 1925ع، ص 22)

عملدار ڪين رعيت آزار: هيءُ ناٽڪ ڪهاڻي ٻن حصن ۾ شايع ٿي هئي، هن جو پهريون حصو سنڌي ساهت سوسائٽيءَ جي ماهوار رسالي جي پنجين ڪڙيءَ ۾ شايع ٿيو هن ڪڙيءَ ۾ جملي 18 صفحا آهن ۽ سندس قيمت چار آنا رکي وئي هئي. ان ناٽڪ ڪهاڻيءَ جي ٻي ڪڙي، 20 صفحي کان، 37 صفحي تي ختم ٿي. هيءُ حصو رسالي جي ڇهين ڪڙيءَ ۾ شايع ٿيو. هن ڪڙي جي قيمت به ساڳي چار آنا رکي وئي هئي. هن ناٽڪ جي ڪهاڻي به سماج جي اوڻاين کي ظاهر ڪري رهي هئي، سرڪاري عملدار اڻڄاڻ ۽ مسڪين ماڻهن سان جيڪي ڪلور ڪندا هئا، انهن کي ليکڪ طنزيه انداز ۾ سهڻي نموني ناٽڪي صورت ڏني آهي.

لال چند نهايت چترائي سان ٻولي ڪتب آندي آهي، جنهن ۾ طنز سان گڏ مزاح جو عنصر به شامل آهي. ان سان گڏوگڏ ان دور جي بُراين جهڙوڪ: رشوت خوري، شراب نوشي، هيٺين تي مار وغيره کي پڻ پنهنجي قلم سان نروار ڪيو آهي.

”اسان وٽ جيڪي ٽپيدار رهندا هئا، سي ڪنهن ڏينهن ته اوبر پرو ايندا هئا ته صبح جو کائيندا هئا ئي ڪين هئا، پر رات پوندي هئي ته دوسي

دوسي پيٽ ۾ قلڪا اچلائيندا ويندا هئا.“ (ڄڄتياڻي، 1920ع، ص 3)

”اڪبارن (اخبارن) وارا وري ڪمڙا آهن! گورن عملدارن کي تہ پاڻ ڍڪيو پيا ڍڪين. البت ڪڏهن ڪڏهن ديسي هفيزرن (آفيسرن) تي اچي مٿبا آهن“ (ڄڄتياڻي، 1920ع، ص 25)

سهڻي ۽ ميهار: هي ڪتاب لال چند امر ڏني مل ڄڄتياڻي ۽ ڍنگو ڪندن مل ٽڏاڻيءَ جي گڏيل ڪاوش آهي.

ان بابت لالچند پاڻ لکيو تہ:

”تورن ڏينهن کان پوءِ ڍنگو مون وٽ دستخط نسخو کڻي آيو. چي سائين، هي تہ پڙهي ڏسو. سهڻي ميهار لکيو هوائين.“ (ڄڄتياڻي، 1939ع، ص 2)

ڍنگو ڪندن مل لکي ٿو تہ:

”شاهہ سائين جيڪڏهن سر سهڻي نہ لکي ها تہ هيءُ ناٽڪ بہ نہ لکجي ها ۽ ارپنا ڪئي آهي 'منڙي چتري تنهنجي نمت.“ (ٽڏاڻي، 1939ع، ص 2)

اندرا ۽ چندرا: هي ڪتاب لالچند امر ڏني مل ۽ لڇيدارام ليڪراج (رهندڙ شڪارپور) جو لکيل آهي. جنهن جو پهريون ڇاپو 1915ع ۾ شايع ٿيو. ڪتاب بابت سنڌي ساهت سوسائٽي جو ڪارپرداز لکي ٿو تہ:

”ڪتاب جي رٿا نهايت وڻندڙ ۽ چهر واري هئي، پر اصل واري عبارت تي ذرا پورهيو کپندو هو.“ (ڄڄتياڻي، 1915ع، ص 1)

هي ڪتاب ٻن ساهيڙين اندرا، چندرا ۽ هڪ پريميءَ رگهوناٿ جي پريم تي آڌاريل آهي، ڪهاڻيءَ جو مول مٽو قرباني آهي، جنهن کي نهايت قابليت سان نڀايو ويو آهي. ٻوليءَ جو گيان، سلوٽائي اُتم درجي تي ڏسجڻ ۾ اچي ٿي. ان دور جي ماحول ۽ اخلاقي معيار کي نظر ۾ رکي، محبت جي مقام کي فطري سادگيءَ، حيا ۽ حليمت سان پيش ڪيو آهي. لفظن جي ميناج جو جوهر ڪيڏو نہ واضح آهي.

”اندرا، تون هن ويل هتي ڇو آئي آهين؟ ڇو ننڊ نہ ٿي اچيئي ڪئن؟“

”اندرا: جن جي دل کي چوٽ لڳي، تن جا نيڻ ننڊون ڪئن ڪن؟ آءٌ تہ دل، من چت اوهان کي ارپي چڪي آهيان.“ (ڄڄتياڻي، 1915ع، ص 2)

”رگهوناٿ، اندرا جو ههڙو اٽل پريم ڏسي ڏاڍو گدگد ٿيو ۽ سندس

اندر ۾ بہ پريم جون لهرون ڇوليون مارڻ لڳيون." (جڳتياڻي، 1915ع، ص 2)

اها ڪهاڻي چوڏهن مختصر حصن ۾ ورهايل آهي.

چوٽ جو چنڊ: هي ناول لالچند امر ڏني مل جي اها پهرين اصلوڪي ڪاوش آهي، جنهن ۾ هن مروج سماجي اصولن کان بغاوت ڪئي آهي. سندس اهو ناول پهريائين 'سرسوتي' مخزن ۾ 1905-1906ع ڌاري شايع ٿيو ۽ ان بعد 1921ع ڌاري 'سنڌي ساهت سوسائٽيءَ' جي ماهوار ڇپجندڙ 'آنڪ' (شماري) ۾ پڻ ڇپيو. انهيءَ ناول جو نئون ڇاپو 1947ع ۾ 'جئہ هند' ماهوار رسالي ۾ 'ڀارت جيون ساهتيہ منڊل' تلڪ روڊ، حيدرآباد، سنڌ وارن پڻ ڇپايو ۽ ان تي لکيل آهي، 'جئہ هند' جو آگسٽ، سپٽمبر ۽ آڪٽوبر جو رسالو. جنهن جي ارپنا ۾ پاڻ لکي ٿو تہ:

> "ارپيان ٿو گهڻي سِڪ ۽ پيار مان، هٺ ادب جا ٻڌي نولراءِ هيرانند اڪيڊمي ۽ ان جي لائقن پرين برپا ڪندڙن ۽ اوائل وارن جانفشان ڪارپردازن کي." (جڳتياڻي، 1947ع ص3)

لال چند امر ڏني مل جڳتياڻيءَ جي نظر سماج جي هر پهلوءَ تي هئي، هن انهيءَ اصلاحي، اخلاقي، انقلابي، سياسي ڏڪئي دور ۾، اهڙي موضوع کي تخليقي صورت ڏني، جنهن کي 'شجر ممنوع' سمجهيو ويندو هو. راقم جي خيال موجب اهو شايد پهريون سنڌي ناول آهي، جيڪو پريمي ۽ پريمڪا بدران ٻن مرد پريمين جو قصو آهي، جنهن کي سماجي طور تي نهايت ئي ڪرِپ جوڳو ۽ غير اخلاقي سمجهيو ويندو آهي. ان سان گڏوگڏ هندو، مذهبي طور تي 'چوٽ جو چنڊ' ڏسڻ کي سٺي سَنوڻ طور نہ سمجهندا آهن، ان تي بہ راءِ زني ڪئي آهي. جيڪڏهن ٿورڙو غور ڪيو وڃي تہ انهيءَ ناول ۾ مذهبي روين کان بہ بغاوت نظر اچي ٿي. سندس ناول، اهڙن ئي روين تي آڌاريل آهي. پر ڪٿي بہ اهڙي ڳالهہ لکيل نہ آهي، جنهن کي پڙهي ڪري فحش نگاريءَ جو احساس ٿئي. منگهارام موجب 'چوٽ جي چنڊ' بابت پاڻ لکي ٿو تہ:

> "تن ڏينهنِ جڏهن زال ذات اڃا پردي مان نڪري مرد سان لهہ وچڙ ۾ نہ آئي هئي، تڏهن ويچارا نوجوان دلين جي اُڀرندڙ محبت هم جنس دوستن سان ئي ونڊيندا هئا ۽ اهڙن ٻن نوجوان دوستن جي وچ ۾ بي طمع ۽ سليس سڪ جو ورنن هن ناول ۾ نفيس نموني ڪيل هو." (ملڪاڻي، 1993ع، ص 80_81)

ان مان اهو انومان ڪڍي سگهجي ٿو تہ اسان جو سنڌي اديب گذريل سوا صديءَ کان ئي پنهنجي اصلاحي، اخلاقي فلسفي تي آڌاريل ڪهاڻين ۽ ناولن کان علاوه بہ اهڙين حقيقتن ۽ روين جي عڪاسي ڪري رهيو هو جيڪي انساني جبلتن

۾ شمار ٿينديون آهن. ۽ لال چند امر ڏنو مل جڳتياڻي انهن جي نفساني جذبن جون ريڪائون چِٽي رهيو هو.

آسانند مامتورا بہ سندس فڪر کان متاثر هو ۽ سندس ئي نوع ۾ لکيل ڪن موضوعن تي طبع آزمائي بہ ڪئي آهي.

ان کان علاوه ’چوٽ جي چنڊ‘ ۾ دل پذير محاورا، اصطلاح ۽ شعر بہ ڏنل آهن. ٻوليءَ جي چاشني چٽيءَ طرح نظر اچي ٿي.

> ”پاڻ هڪ ڳلپٽ ڳيروءَ کي ياڪر ۾ وجهيو هوا ۾ پيو اُڏامي. سونهن ۽ سرهائيءَ ۾ گلاب ۽ چنبيلي ڪانئس شرمسار آهن. منهن هن جو چوڦلو ۽ ڳچي جهڙي هنس جي، پيشاني لسي نهايت موچاري، پرون پالا ڪارا، اکيون ٽنورن ڇِڻون (جهڙيون) ۽ آب ڪٽورا ـ منجهانئن پريم پيو ڇڻي... پاڻيءَ تي وري ڏسبو تہ خود چندرما اچي براجمان ٿيو آهي، ۽ موج ۾ اچي، وار چوڙي جُهولي پيو. يا تہ ائين پيو ڀانئبو تہ چانديءَ جي چاپ آهي، جا پيئي پاڻيءَ جي سطح تي تري.“ (جڳتياڻي، 1947ع، ص: 7ـ8)

سچي ناول ۾ اهڙي تہ منظر نگاري ٿيل آهي، جنهن کي پڙهڻ کان پوءِ ذهن، لفظن جي خوشبوءِ سان معطر ٿي وڃي ٿو. جيتوڻيڪ مٿيون ناول پنهنجي موضوع جي انوکيت سبب انتهائي توجهہ جي لائق هو ۽ هي سنڌي ادب جو نهايت ئي اهم ناول آهي. سندس لکڻين مان لفظن جي سونهن، جڙاءُ، انفراديت بخوبي نظر اچي رهي آهي. ناول جي ٻولي نهايت سُشيل، سلاست ۽ حُسناڪيءَ سان معمور آهي، منظر ڪشيءَ سان گڏ حساس ۽ جذبات جي رنگينيءَ سان پڻ سرشار آهي.

> ”لالچند جي قلم ۾ اهڙي طاقت آهي، جو عام رواجي گهٽنا کي بہ هو پنهنجي اندر جي سوجهيءَ سان ڏسي، کيس انوکو رنگ عطا ڪري ٿو. هن جي ڪلڪ پارس سمان لوهہ کي بہ سون بڻايو ڇڏي“ (سبزوئي، 2020ع، ص 262)

ڪشنيءَ جو ڪشٽ: هن جو ٻيو ناول، 1917ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ پڻ عام گهريلو زندگيءَ ۽ سماجي ڪردارن جي ڇڪتاڻ کي اظهاريو ويو آهي.

> ”ڪشنيءَ جو ڪشٽ رواجي ڍنگ جو سماجڪ ناول آهي. منجهس آدرش پاترن ۽ بدڪار ڪردارن جو قدم قدم تي ٽڪر ڏيکاريل آهي.“ جيٽلي، سال 2008ع، ص 83)

هن ناول ۾ عورت تي آيل ڏکيائين سان گڏ عورت ذات جي مستقل مزاجي،

صبر، تحمل، بردباري ۽ وديا کي پنهنجي ناول جو موضوع بڻايو آهي.

”ڪشنيءَ کي پيٽ ۾ وديا پيل هئي، تنهن جو ڏڄ هوس. دل نه لوڙهيائين، پر سمجهيائين ته هن ڪان پوءِ ڪراچيءَ اسان جو رهيو نه ٿئي. (جيٽلي، سال 2008ع، ص 84)

ان چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته قابل مصنف ناول جي موضوع کي نهايت سهڻي انداز ۾ قلمبند ڪيو آهي.

سون ورنيون دليون: لال چند جڳتياڻيءَ جو هي ٽيون ناول آهي. هو نه فقط سنڌي ادب جو پاڙهو ۽ سرجڻهار هو بلڪ هن پرڏيهي ادب کي به سنڌيءَ ٻولي جو اهڙو ته اوڍاڻو ڍڪايو آهي، جو اهو ڏيهي ادب پيو ڀاسجي. سندس ترجمو ڪيل ناول ’سون ورنيون دليون‘ (Hearts of Gold) (جيڪو ناول نگار آءِ ايڊهور جو لکيل هو) ۾ آسانيءَ سان محسوس ڪري سگهجي ٿي. جنهن ۾ هن نهايت ئي سليس ۽ شائسته ٻولي ڪتب آندي آهي. هن کي ناول جو مرڪزي خيال شايد تمام گهڻو پسند آيو هو ڇاڪاڻ جو اهو ناول، انسانيت جي اعليٰ اخلاقن ۽ اخلاص جي ترجماني ڪندڙ آهي. جنهن ڪيس موهيو هو ۽ هن ناول جي ڪمزور پيشڪش جي باوجود ناول کي پنهنجي ٻوليءَ جي حُسن سان اهڙو ته نکاريو جو اچ به جڏهن پڙهجي ٿو ته، جڻ اهي منظر اکين آڏو گردش پيا ڪن. ترجمي جو سبب ڄاڻائيندي پاڻ لکي ٿو ته:

”هيءَ آکاڻي هڪ انگريزي ناول تان ورتل آهي. مون هن کي سنڌي ويس ان لاءِ ڍڪايو جو چيم پنهنجن ديس ڀائُن کي ڏيکاريان، جو سون ورنيءَ دل وارا جِيو جتي ڪٿي ٿا ٿين.“ (جڳتياڻي، 1992ع، ص 4)

هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو 1925ع ۾ ۽ ٻيو ڇاپو 1928ع ۾ ’نئين سنڌ لئبرري‘ طرفان شايع ٿيو هو. هن ڪتاب جا سنڌي ادبي بورڊ پاران چار ڇاپا ترتيبوار 1956ع، 1972ع، 1979ع ۽ 1992ع شايع ٿي چڪا آهن.

هن ڪتاب جي ٻوليءَ بابت محمد ابراهيم جويو لکي ٿو ته:

”ڪتاب جي آکاڻي، گفتگو جو انداز، جذبات نگاري وغيره سڀ نهايت ڪامياب ۽ موهيندڙ آهن. وري لائق سنڌيڪار سندس ترجمي کي اهڙيءَ ته سلوڻي سنڌيءَ ۾ پيش ڪيو آهي، جو ائين چوڻ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته اصل کي به اجاگر ڪيو ويو آهي.. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙيءَ سليس، سلوڻيءَ ۽ موهيندڙ زبان ۾ تمام ٿورا ڪتاب پيش ٿيل آهن.“ (جويو 1992ع، ص 4)

لالچند امرڏني مل جي هن ترجمي ڪيل ناول جو ماحول جرمنيءَ جي

ڳوناٽي زندگيءَ تي آڌاريل آهي. اهي سڀ هاڪاري انساني جبلتون هن ناول منجهه موجود آهن. جيڪي انسان جي مطمئن نفس جو آئينو هونديون آهن. هن ناول ۾ پيار جي پاڪائي سان گڏ قربانيءَ اخلاق ۽ اخلاص جي ايثار به سهڻي نموني انداز ٿيل آهي. ٻولي نهايت سادي آهي. پر ان جي باوجود ان ۾ جيڪا رواني ۽ سواد آهي، اهو نهايت دل پذير آهي. هن مان ڪجهه ٽڪرا نموني طور ڏجن ٿا:

"ما، سڪ سواد به هڪ ٻئي سان ڪجي، ته سونهي پيو. هتي منهنجو هڏ هيڻو آءٌ اوهان سان ڪيئن پهچان؟..."

"پر توکان سوکڙي پاکڙي گهري ڪير ٿو؟ تون رڳو پاڻ ڪٽي مون کان وٺ." (جڳتياڻي، 1992ع، ص 134)...

"اوهان جي باغ جا ٿورا گل ڪپنم، اسان جا اجا ٽڙيائي ڪينهن."

"پاٽڙا! منهنجو باغ هجي، ته آءٌ گل توکي دل سان ڏيان: باغ پرائو آءٌ گلن کي هٿ ڪيئن لايان؟" (جڳتياڻي، 1992ع، ص 140)

سچو ناول سهڻن لفظن جي سرهاڻ سان سينگاريو پيو آهي.

محمد رسول الله صه: سال 1911ع ڌاري لالچند امر ڏني مل جڳتياڻيءَ مذهبي مت ڀيد کان مٿاهون ٿي ڪري، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن جي زندگيءَ مبارڪ تي 'محمد رسول الله صه' جي عنوان سان تحقيقي ڪتاب لکيو. پنهنجي ابتدائي ڪلمات ۾ لکي ٿو ته:

"مسلمانن، خصوصاً ننڍي ٿهيءَ وارن جون اکيون پٽجن ۽ پنهنجي نبيءَ سڳوري جو احوال پڙهي ڏاها ٿين. منهنجو هندو ڌرم ئي مون کي سيکاري ٿو ته، هرڪو پير پيغمبر، نبي، ولي، ساڌ، سنت عزت جوڳو آهي." (سبزوئي، 2020ع، ص 67)

شاهاڻو شاهه: سال 1914ع ۾ لال چند امر ڏني مل جڳتياڻي شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام جي نزاڪت ۽ حسن تي 'شاهاڻو شاهه' لکيو. شاهه جي اونهي اسرار کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪيائين، پاڻ جيئن ته صوفياڻن خيالن جو مالڪ هو انهيءَ ڪري سندس سوچ جو محور ۽ مرڪز شاهه لطيف جي ڪلام ۾ جيڪا معنوي گهرائي هئي، تنهن تي پنهنجا ويچار وندبيا آهن. شاهه جي جمالياتي انداز بيان کي هن ريت پيتا ڏني آهي.

"اهي ڪٽي ٿو پلٽون پلٽي، جو وس ڪري ٿو چڪي. بينظير بيانا ۽ عمدا استعارا ڏيئي هيڪانديون هڪ ڪريون ۽ رنگين روپڪ ٻڌي، وينو ٿو لاتيون لنوي، جو پڙهڻ سان ئي پِتو پاٽي ٿيو وڃي ۽ هيڪاري

جي حقيقي معنيٰ اچي تہ دل اتي اڏاميو وڃي.“(عرساڻي, 2009ع, ص 415)

ان ڪتاب بابت مهتاب اڪبر راشدي لکي ٿي تہ:

”لطيفيات ۾ لالچند امر ڏنو مل پهريون اديب آهي, جنهن تنقيد جي عالمي اصولن کي سامهون رکي, شاهہ سائينءَ جي ڪلام جي پرک ڪئي ۽ مقرر ڪيل اصولن سان ثابت ڪيو تہ شاهہ سائين انساني قدرن ۽ احساسن جو روشن مينار آهي. ڪاڪو لالچند سنڌ, سنڌي ٻولي ۽ شاهہ سائين جو سچو شيدائي هو. هن پنهنجي زندگي سنڌي ٻولي ۽ ادب جي خدمت ڪندي گذاري.“ (مهتاب, 1989ع, ص 4)

’شاهاڻو شاهہ‘ ۾ هن شاهہ لطيف جي شاعريءَ تي مختلف عنوانن سان مضمون لکي, شاهہ جي ڪلام جي معنيٰ ۽ مفهوم کي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس محنت نهايت داد طلب آهي. هن ودوان پنهنجي ظاهري ۽ من وديا تي توڪل رکي, شاهہ جي اونهي عاشقاڻي اسرار جون نيون راهون ڳولڻ جون ڪاوشون ڪيون آهن. سندس مضمون ۾ جيڪو تاثير آهي, اهو ذهن جي وسعتن کي شاداب ڪري ٿو. هن ڪتاب ۾ شامل مضمونن جو وچور هيٺين ريت آهي:

1. شاهاڻو شاهہ, 2. شاهہ جي رسالي تي نڪتہ چينيءَ جي نظر, 3. شعر جي خوبين تي ڪنو ويچار, 4. هو بهو خوبين ۽ خاصيتن جي جاچ وغيره. شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ تي راءِ ڏيندي پاڻ لکي ٿو تہ:

”سندس شعر ۾ اهڙو ڪو جادو آهي, جو پڙهندڙ جدا جدا اکرن جو ارٿ سمجهي نہ سمجهي, تہ بہ ڪيترن هنڌن جوهر سارين سٽن جو تہ هرگز جهٽيو وٺي, ۽ شاعر جو خيال سندس هنيانوَ ۾ گهڙيو وڃي. نہ تہ بہ پڙهڻ ۽ ٻڌڻ مان ڪيس نهايت مزو تہ پيو اچيئي.“ (مهتاب, 1989ع, ص5)

’شاهاڻو شاهہ‘ ۾ لالچند امرڏني مل پنهنجي مضمون کي زور وٺائڻ لاءِ ۽ پنهنجي مفهوم کي واضح ڪرڻ لاءِ آخوند گل محمد ’گل‘ جا ڪجهہ شعر بہ ڏنا آهن, جنهن مان سندس آخوند گل محمد ’گل‘ سان محبت, عقيدت ۽ شاعريءَ جي مطالعي جي خبر پوي ٿي.

ماڻڪ موتي لعل: لال چند امر ڏني مل جڳتياڻيءَ جو هيءُ ڪتاب ڪلاسيڪي شاعرن ۽ سندس دور جي شاعرن جي شاعري جي چونڊ آهي. ماڻڪ, موتي, لعل ۾ شاهہ عبداللطيف, سچل سرمست, خليفو گل محمد ’گل‘, سامي, روحل فقير, خليفو محمد قاسم, ميين شاهہ عنات, شاهہ ڪريم, مرزا قليچ بيگ, خاڪي, غريب, وغيره جي چونڊ شاعري شامل آهي.

سنڌي چمن: هن ڪتاب ۾ سنڌ جي سر موڙ شاعرن شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سچل سائين، صوفي دلپت، سامي ۽ روحل فقير جي بيتن جي معنيٰ ۽ سجهاڻي سهڻي نموني آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هي ڪتاب پنجاهه صفحن تي مشتمل آهي.

سدا گلاب: هي رابندر ناٿ ٽئگور جي ڪتاب جو ترجمو آهي، ۽ ڪجهه هن پنهنجي سِر نظم سرجيا آهن، جنهن جي وارتا پاڻ بيان ڪئي آهي. جنهن بابت پاڻ لکي ٿو ته:

> ”مون هي سدا گلاب، ٿورڙا بابو رويءَ جي ’باغبان‘ تان ونئي، ۽ ٿورڙا ان جي اوٽ تي پنهنجا سرجي، گهڻي سڪ ۽ پيار سان سنڌي ساهت جي چمن ۾ لڳايا.“ (الانا، 1999ع، ص 204)

سنڌي ادب ۾ لالچند امر مل ڏنو جڳتياڻي پهريون نثر نويس آهي، جنهن سنڌي ادب ۾ نظماڻي نثر جي ابتدا ڪئي آهي، سندس اها دعويٰ ڪجهه هن ريت آهي:

> ”آءٌ چاٽان ٿو ته سنڌي ساهت جي چمن ۾ هي سدا گلاب نپٽ نوان آهن. پر سنڌين کي هڪ واري اها طرز اچي ويئي ته انهن جي سڳنڌ جو ساءُ ڪيئن ونجي ته پوءِ پڪ اٿم جو پاڻيهي پيا ڏک پريندا، ته هي سدا گلاب برابر جيءَ کي جيارينڌڙ ۽ پريم سان پُرُ آهن.“ (الانا، 1999ع، ص 204)

لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻي پنهنجي انهيءَ ڪتاب کي دلڪش بڻائڻ لاءِ انهن کي مختلف عنوانن ۾ ورهائي پنهنجي شاعراڻي تخيل جي حسن ڪاريءَ سان، ادب جي ڦلواڙيءَ ۾ اهڙا ته گل پوکيا آهن، جن جي هڳاءَ سان سنڌي ادب جي مهڪار ۾ اضافو ٿيو آهي. لفظن جو اهڙو مَنڊُ جوڙيو آهي، جو ان جي سحر ۾ پڙهندڙ جڻ ته سراپجي ويجي ٿو. خيالن جي تسلسل ۾ ماڪيءَ جي لار جيان رواني آهي، جيڪا ڪٿي به ٽٽي نه ٿي، پريم جا پيالا اهڙا ته آهن، جن جو ڪيف آخري گهڙين تائين قائم رهي ٿو.

> ”بڌايانءِ، منهنجي دل جو پڪيڙو تنهنجي دام ۾ ڪيئن ڦاٿو؟ ڪم سوداگر جو آءٌ سڪ سانگي ساڻس رڳو گڏجي آيو هوس، پوءِ تنهنجي چپن جي چاش منجهان هڪڙو ڇندبو جو اتس پيو، انهيءَ جو سواد ڪانئس اجا نه ٿو وسري.“...
>
> ”بڌايانءِ، منهنجي دل جو پڪيڙو تنهنجي دام ۾ ڪيئن ڦاٿو؟ اهي سر جا وار چمڪيدار، لسا ۽ زيبدار، انهن کي جو تو ڇنڊڪو ڏنو ته هڪڙي دل ڪانه هئي، جا اچي پٽ تي پيئي! (الانا، 1999ع، ص 206)

ڦلن مٺ: هيءُ مضمونن جو مجموعو ’ڦلن مٺ‘ نئين سنڌي لئبرريءَ جو 46 نمبر

ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ هر قسم جا مضمون شامل آهن. جن ۾ فطرت جي منظرن کان ويندي ورزش تائين جا ويچار ونديا اٿائين. قلن مٺ ۾ ٻه ڪافي مضمون جهڙوڪ: جان رسڪن ۽ ٻين جا ترجما ۽ سندن خيالن تي آڌاريل آهن. تقريباً 66 عنوانن تي مضمون شامل آهن. جن ۾ لفظن جا جواهر جڙڪايا آهن. لکي ٿو:

”رنگن کي نقاش اکرن کي شاعر، اهو ڪنيو ٿا شرف ڏين. جو صدين تائين. لوڪن ۾ پيو سندن جس ڳائجي. “ (جڳتياڻي، 1927ع، ص 22)

ائين سندس ٻوليءَ جو رچاءُ اهڙو ته من پائيندڙ آهي. جو ان جو ميناج لونءَ لونءَ ۾ سرايت ڪندو ٿو وڃي.

لالچند امر ڏنو مل 'قلن مٺ' ۾ ئي 'گلن جي بهار' ۽ 'سدا گلاب' جي ڇيڇڻ جي ڄاڻ ڏني آهي.

پريم جوڀل: هن ڪتاب جو اصل ليکڪ اِي ڊبليو ساوي آهي. جنهن جي سُڌِ لال چند امر ڏني مل پاڻ ڏني آهي. پر اصل ڪتاب جو نالو نه ڏنو اٿائين. جڳتياڻيءَ اهو ناول ٻن حصن ۾ شايع ڪرايو. هن ناول ۾ مختصر عنوان ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب جي ٻنهي ڀاڱن جي قيمت تي روپيا اٺ آنا آهي. هي ڪتاب ’ڪهاڻي ناول مالها پستڪ 18‘ جي سري هيٺ بمبئي مان 1953ع ۾ شايع ٿيو آهي.

هن ناول جو ماحول ۽ ڪردار يورپي آهن. پر لکاري جيڪا ٻولي استعمال ڪئي آهي. تنهن مان سنڌي ۽ هنديءَ جو هڳاءُ پيو اچي. هن ناول جو پهريون حصو شايد 148 صفحن تي ۽ ٻيو حصو 149 کان 339 صفحن تائين پکڙيل آهي. هي ناول به محبت ۽ رقابت واري جذبي تي لکيل آهي ۽ مختلف عنوان ڏيئي انهن کي قلم بند ڪيو ويو آهي. هن ناول جا مکيه ڪردار لورنا. هلاري. ڪولن.انگس.برائن. لارڊ بروڪ ۽ ٻيا به ڪيترائي ڪردار آهن. جيڪي پڻ ناول جي گهرجن پٽاند موقعي مهل سان پنهنجو ڪردار نڀائيندي نظر اچن ٿا.

”هائو مون کي ڪا دلپسند پتني ملي ويئي ته پوءِ مان ڄاڻان ٿو ته اهڙي پريتماجو مان داس ٿي رهندس. سمجهان ٿو منهنجي للاٽ ۾ اهو لکيل آهي. “ (جڳتياڻي، سال 1953ع، ص 149)

”ڪولن ويچاري پانيو هو ته مني ونڻ ڪا ستري ڳالهه ڪانهي ڪا. تنهن کي جو سولو وجهه ملي ويو سو هلاري جي چپن ۽ ڳلن کي چمين سان ٿڦي ڇڏيائين. “ (جڳتياڻي، سال 1953ع، ص 158)

سچ تان صدقي: هن ڪتاب جي سرورق تي انگريزيءَ ۾ هي لکيل آهي 'Adopted from Cardinal Wiseman's Fabiola or the Church of the Catacombs'. جنهن مان

اهو اندازو ٿئي ٿو تہ سندس اهو ڪتاب اصلوڪو نہ، پر ترجمو آهي. ڪتاب 275 صفحن تي ٻڌل آهي. ڪتاب ۾ ستيتاليهہ عنوان آهن، جيڪي نهايت ئي لاڀائتا آهن. ڪتاب جو پهريون قصو ماءُ پٽ جي ڳالهہ ٻولهہ تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي اٽڪل بہ ناول جهڙي آهي. جنهن جي نالي جي ڪري اهو تاثر ٿو پيدا ٿئي تہ شايد اهو ڪتاب مذهبي فلاسفي کي ظاهر ڪري رهيو آهي، پر ان ۾ اهڙي ڪا بہ ڳالهہ نہ آهي، جنهن کي سَنَدَ طور پيش ڪجي. جهڙيءَ ريت ناول ۾ ڪجهہ ڪردار پنهنجي سياءَ ۾ نيڪ ۽ بد هجن ٿا، ائين هن ڪتاب ۾ بہ آهن. رنج، راحت، خوشي، ڏپ، منظر نگاري مڪالما وغيره. ڪٿي ڪٿي ديومالائي ڪردار بہ شامل ٿي ويا آهن.

”امان! نيٺ روح بازي ڪٿي ويو. مون کي ان مهل امالڪ پرڀو يسوع ياد پيو. چيم ڪيفاس جي گهر ۾ هيڏي ويرين ساٽس هاءِ ڪئي، چماٽن سان ڳل ئي ڳاڙها ڪري ڇڏيائونس تہ بہ پاڻ کي جهڄيو کي وجهليو؟“ (جڳتياڻي، 1940ع، ص 7)

هن ڪتاب جي شروع ۾ 'پُل نامو' بہ ڏنل آهي، ۽ ڪن مها يوگين سنت پانڪريشس، سنت سيبا سشن، سنت آگنير، جون تصويرون بہ ڏنل آهن. ان ڪانسواءِ هيٺين عنوانن تي لکيو آهي.

خدائي جوهر، نئون پاءُ، غريب پرور، پرن، سپنو پريم جو پارکو سڪ کي سڪائڻ، ڪڏا تورو بگهڙ ۽ لومڙ، ڏرم ورت پل، نرمل لڙڪ، ست سنگي، فصل ٻٽيرو عجيب نيتي، ڪوڙا ٺڪر، پياس ئي ٻي، مئي ڪان پوءِ، هراس ۾ هيسايل، هڪڙو اتم سنسڪار، اشتهار گم، آگي وٺ آزي، شهيد گنج، حياتيءَ ۾ موت تي وس، کل بہ، خار بہ، چاچو پاڻتيو هڪ ٻئي جا پورڪ، پلي پاڻ آئي سا نہ پلي، جي وڙجن جا، اڳ ڪٿي، ثابت قدم، سچي سورمتا، عجب بدلو، سختي شهادت جي، پڌر، مطلب جي ڳالهہ، ائن پهرن جو ذمو دل صاف ۽ ايمان پاڪ، شيءِ جن جي تن کي ملي، وهم وڏي شيءِ، پي پٽ جون صلاحون، ٻيا گهاٽ، سيل ستيا جو روح، ٻلدان، ٻلدان جو قل، حق موٽ، هلڻ هارا سپرين، سچو پڇتاءُ.

هندستان جي تواريخ: هي هندستان جي تواريخ تي لکيل ڪتاب آهي. هي ڪتاب ٻن ڀاڱن تي ٻڌل آهي. پهرئين حصي ۾ مغل ۽ مرهٽا ۽ ٻئي حصي ۾ پورچوگيز ڊچ، فرينچ ۽ انگريز شامل آهن. ٻنهي ڪتابن جي ضخامت 449 صفحا آهي. هن ڪتاب ۾ تاريخي طور تي هندستان مٿان، جن قومن ڪاهون ڪيون هيون، تن جي عروج ۽ زوال جي ڪهاڻي قلم بند ڪئي آهي، منڍ ۾ هُو لکي ٿو تہ:

”تواريخ جي سوالن جا جواب مئٽرڪ جا اميدوار آئنده سنڌي ۾ ڏيئي

سگهندا. ان لاءِ ههڙي درسي ڪتاب جي گهڻي گهرج هئي. اميد ته ڇهين ۽ ستين درجي وارن کي هي ڪتاب چڱو ڪارائتو ٿيندو.“ (جڳتياڻي، 1925ع، ص 5)

جڏهن ڪتاب کي پڙهجي ٿو ته نهايت حيرت ٿئي ٿي، ۽ اسان کي اڄ ۽ ماضيءَ جي تعليمي لياقت ۽ معيار جي خبر پوي ٿي. هن ڪتاب ۾ اسلام جي آمد کان اڳ جي دور کان وٺي هندستان جي تاريخ بيان ڪئي وئي آهي ۽ ان جي شروعات ويدن کان ڪئي وئي آهي ۽ انگريزن تي اڇي دنگ ڪيو آهي. هن ڪتاب جي قيمت هڪ روپيو ٻه آنا آهي ۽ ٻئي ڀاڱي جي هڪ روپيو ڏهه آنا آهي.

مسافريءَ جو مزو ۽ سير رنگ: هي اصل ۾ هڪ ئي ڪتاب آهي، جنهن کي ڪن محققن ٻه جدا جدا ڪتاب ڄاڻايو آهي. هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو مارچ 1915ع ۾ شايع ٿيو جنهن جي قيمت فقط ٻه آنا هئي. هي ڪتاب 24 صفحن تي مشتمل آهي. لالچند امر ڏني مل جيڪي علائقا گهميا آهن، هن ڪتاب ۾ تن جو ذڪر ڪيو آهي. جهڙوڪ: بئنگلور ويندي، نيلگري ڏانهن ويندي، ڪونوراوتا ڪمنڊ، اڊيار وغيره.

هندو نارين سان وئل: لال چند امر ڏني مل جڳتياڻيءَ جو هي ڪتاب 1910ع ۾ شايع ٿيو جنهن لاءِ منگها رام ملڪاڻيءَ لکيو آهي ته، اهو ڪتاب ترجمو آهي، پر هن به اصل مصنف جو نالو نه ڄاڻايو آهي ۽ نه وري انهيءَ حقيقت بابت لال چند امر ڏنو مل جڳتياڻي ئي ڪجهه لکيو آهي.

هن ڪتاب ۾ هندو نارين سان جيڪي وئل ٿين ٿا ته تن جي ستن قسمن جو وچور بيان ڪيو ويو آهي.

”ڪن جزوي گهرن ۾ سندن مانُ مهت آهي، نه ته ٿي ويني موچڙو پيو تڪاوَ ڪري، جتي ڏاج ڏيوڻ يا ٻي ڏيتي ليتي جي ماجرا آهي، اتي ته شل ڏيءَ ڄمي ئي نه.“ (جڳتياڻي، سال 1910ع، ص 3)

ماتمين کي دلداري: هي ڪتاب ليڊ بيٽر جي ڪتاب ’ٿو دوز هو مورن‘ جو سنڌي ترجمو آهي، پر ان ڪتاب جي خاص ڳالهه اها ته مصنف ان ڪتاب کي وڌيڪ مٽيادار ۽ مقصد کي واضح ڪرڻ لاءِ ۽ وحدت الوجود جي نظريي کي سنهنجو سمجهائڻ لاءِ شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست، آخوند گل محمد ’گل‘ جا بيت پڻ ڏنا آهن. موت ۽ حيات تي بحث ڪيو آهي.

”موت ڪو سندس جيوت جي پڇاڙي ڪانهي، جيئن اسان وسهيو وينا آهيون.“ (جڳتياڻي، سال 1922ع، ص 15)

”۽ هي موت سندس جيوت جي ازلي يعني اننت سيڙهيءَ جو رڳو هڪ

ڏاڪو آهي.“ (جڳتياڻي، سال 1922ع، ص 15)

ان قلمي پورهيي کان علاوه لالچند جون ٻيون بہ ڪيتريون ڪاوشون آهن. هن شاعرن جي ڪلام کي گڏ ڪيو آهي. سفرناما پڻ لکيائين. سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس ڪندي ’سنڌي ٻوليءَ جو نچوڙ‘ جي نالي سان پڻ ڪتاب لکيو. جيل جي صعوبتن ۽ مصيبتن ۽ تجربن کي ’جيل ڊائري‘ جي عنوان سان قلم بند ڪيائين. مذهبي حوالي سان بہ ڪيتريون ئي تصنيفون شايع ٿيل اٿس. تاريخ سان بہ شغف رکندو هو ۽ ’هندستان جي تاريخ‘ جي سري هيٺ پنهنجو پورهيو پيش ڪيائين.

لال چند امر ڏني مل جڳتياڻيءَ جو ادبي ڪم تمام گهڻو آهي ۽ جنهن جو مڪمل اڀياس/جائزو وٺڻ هڪ مقالي اندر ممڪن نہ آهي، جو هن وقت تائين سندس تخليقون (قلمي پورهيو) ڪنهن بہ مربوط شڪل ۾ سنڌ واسين تائين نہ پهچي نہ سگهيون آهن. سندس قلمي پورهئي جو وچور هن ريت آهي.

1. چوٽ جو چنڊ (ناول) 1905ع ٽيون ڇاپو 1947ع.
2. ڀارت ڄاوا (ناٽڪ) 1905ع هن ئي عنوان سان ملندڙ مضمون ’هند ڄاوا اٿ اٿي جاڳ ‘ ’ڦلن مٺ‘ ۾ شامل آهي.
3. سيڻ ڪي ويڻ (ناٽڪ) 1906ع.
4. هندو نارين سان وئل (ترجمو : مضمون) 1910ع.
5. لک ڏيڍ کي لت (ناٽڪ) 1910ع.
6. محمد رسول الله صہ (حضور پاڪ صہ جي زندگيءَ تي آڏاريل ڪتاب) 1911ع.
7. نقد ڏرم (ناٽڪ) 1911ع.
8. رام بادشاهہ 1914ع.
9. شاهاڻو شاهہ (شاهہ لطيف بابت مختلف مضمون) 1914ع.
10. هر (حر) مکيءَ جا (ڪهاڻي) جنوري 1914ع (رپورتاز جيٺلي 2008ع، ص 164)، ٻيو ڇاپو.
11. مسافريءَ جو مزو ۽ سير جو رنگ (سفرنامو) مارچ 1915ع.
12. اندرا ۽ چندرا (لڏيندا رام ليکراج شڪارپوري سان گڏ) نومبر 1915ع.
13. سونهارو سچل 1914ع (جيٺلي، سال 2008ع ص 165).
14. ڪشنيءَ جو ڪشٽ 1917ع.
15. بيرنگي باغ جو گل (خليفي گل محمد ’گل‘ شاعري تي تنقيد بہ ڀاڱا) 1920ع.
16. لڇاوتي، شريمتي گهوشال جي ڪهاڻي جو ترجمو 1920ع (سنڌي نثر جي تاريخ منگهارام ملڪاڻي ص 47).

17. سوديس (ناٽڪ) 1912ع.
18. سنڌي چمن. (سنڌي پنجن ڪلاسيڪي شاعرن جي شاعريءَ جو ارٿ ۽ سمجهاڻي).
19. سر ڪيڏارو (لطيفيات) اپياس 1910ع (جيتلي، سال 2008ع ص 164).
20. سون ورنيون دليون (ترجمو) 1925ع.
21. عمر ماروي (ناٽڪ) 1925ع.
22. سهڻي ميهار (ناٽڪ) 1925ع ڊنگو ڪندن مل ٽنڌاڻي سان گڏ.
23. سسئي پنهون (ناٽڪ) 1925ع.
24. قلن مٺ (مضمونن جو مجموعو) 1927ع.
25. دکي انسان (ناول) 1930ع.
26. سچ تان صدقي (ترجمو ناول) ڇاپو ٻيو 1940ع.
27. بسنتي ديوي (ناٽڪ) 1946ع.
28. سسئي رل مئي. (ناٽڪ) 1946ع.
29. سبحان جي سڪ (ناٽڪ) 1946ع.
30. جئہ هند (ناول) 1947ع.
31. گانڌي (ناٽڪ) 1947ع.
32. وچن (ناٽڪ) 1947ع.
33. پريم جو ٻل (ترجمو ٻہ ڀاڱا) 1953ع.
34. ماڻڪ موتي لعل (ڪلاسيڪي شاعرن جي شاعريءَ جي چونڊ).
35. پنيور (مضمون، تاريخ، ماڳ) هي مضمون ڪتاب 'قلن مٺ' ۾ شامل آهي، جنهن کي ڪن مضمون نگارن ٻہ ڪتاب ڪري ڄاڻايو آهي.
36. برونو (مشهور سائنسدان برونو جي حياتي تي لکيل ڪتاب جو ترجمو).
37. عملدار ڪين رعيت آزار؟ (ناٽڪ) 1920ع (جيتلي سال 2008 ص 164).
38. ڏکن ڏڌي زندگي. (ڪهاڻي) 1925ع (جيتلي سال 2008ع ص 163).
39. شاعرانہ گل (شاعري).
40. هِي، هُو ڇا (ترجمو: مضمون).
41. هندستان جي تاريخ (ٻہ ڀاڱا).
42. ميران سوانح (ناٽڪ) 1954ع (جيتلي 2008ع ص 164).
43. سنڌي ٻوليءَ جو نچوڙ.
44. جيل جي ڊائري.

45. ساميءَ جا سلوڪ.
46. نينڍڙا ناٽڪ.
47. ڪيرت رس (مذهبيات).
48. ماتمين کي دلداري 1922ع (ترجمو) ليکڪ ليڊ بِيٽر جي ڪتاب جو ترجمو.
49. شاهه جا ڪي سُرَ.
50. لڳ نندو جيءُ گهڻو (ترجمو) 1954ع (جيٽلي سال 2008ع ص 57).
51. 'سر ڪيڏارو ۽ 'سنهن ڪيڏارو' (لطيفيات).
52. پرمانند.
53. سدا گلاب (ٽئگور جي ڪتاب باغبان جي نثري نظمن جو نثري ترجمو).
54. نئو ورني جو خون (ڪهاڻي) 1923ع.
55. ننڍڙي نئنا (ڪهاڻي) 1946ع مهراڻ.
56. تلوڪ ٽيمي (خاڪو).
57. مون بہ سنگتي ۾ ڪي تہ هو (ڪهاڻي).
58. دلورا دشت 1919ع.
59. بلوو 1921ع.
60. سر سارنگ 1910ع (جيٽلي سال 2008ع ص 164).
61. سريمن ڪلياڻ 1924ع (جيٽلي سال 2008ع ص 165).
62. جيون ماتر ياسر ڏهر 1956ع (جيٽلي سال 2008ع ص 165).

انهيءَ فهرست کان علاوه بہ سندس تحريرون ٽڙيل پکڙيل موجود آهن.

پير علي محمد راشديءَ لالچند بابت لکيو هو تہ:

”لال چند امر ڏنو مل عملي دنيا جو ماڻهو هو. تحرير وٽندڙ تقرير گرجدار ۽ عقيدا متوازن هيس. علم ۾ اونهائي ۽ تخيل ۾ ضرورت سارو تندي هيس. سندس ساري عمر جي علمي ۽ ادبي سرگردانيءَ جو محور اهو جذبو هو. اتڪل سٺ کن ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکي ويو تہ اهو خزانو نہ کُٽي نہ لال چند وسري.“ (بلوچ، 2014ع، ص 32)

لال چند امر ڏنو مل فقط ساهتڪار نہ هو پر سندس من اندر هڪ ڪلاڪار بہ جيوت هو. هن قلم جي شهسواريءَ کي ناڪافي سمجهندي، فنون لطيفہ جي دنيا ۾ بہ طبع آزمائي ڪئي ۽ 1905ع ڌاري ننڍڙا ننڍڙا قومي، سياسي، سماجي ۽ عاشقيءَ جي موضوعن تي آڏاريل ناٽڪ اسٽيج تي پيش ڪري داد حاصل ڪندو رهيو ۽ ڏکي انسان جي درمان لاءِ محبت جا پَها رکندو رهيو. ان سان گڏ هيٺن، ڪمزورن ۽

بيڪسن کي همت ڏيارڻ لاءِ ۽ منجهن قومي شعور سجاڳ ڪرڻ لاءِ عملي ڪردار ادا ڪيو ۽ ڪين پنهنجي سگهاري هٿڻ جو احساس ڏياريو. سندس قائم ڪيل ناٽڪ منڊليءَ بابت مختيار ملاح جي ڪتاب ’سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ‘ ۾ هن طرح لکيل آهي.

”1905ع ۾ لالچند ’بندي ماترم ناٽڪ منڊلي‘ حيدرآباد ۾ قائم ڪئي.“
(ملاح، 2012ع، ص 153)

جڏهن تہ حيدرآباد ۾ پراڻي ۾ پراڻي ناٽڪ منڊلي ’حيدرآباد پليڊرس ڪلب‘ هئي، حيدرآباد اميچوئر ڊرامئٽڪ سوسائٽي“ اٽڪل 1912ع ۾ برپا ٿي. جڏهن تہ منگهارام ملڪاڻي پڻ ’بندي ماترم ناٽڪ منڊليءَ‘ جو ذڪر ڪو نہ ڪيو آهي.

هي لالچند امر ڏني مل جي زندگيءَ جو اهو دور آهي، جڏهن سندس عمر جا نوجوان پريمڪا جي حسين نقش و نگارن جي تصورن ۾ زندگيءَ جا ڏينهن گذارڻ پسند ڪندا آهن، پر لالچند امر ڏني مل پنهنجي شعور کي زلفن جي غلاميءَ کان بچائي رکيو ۽ قومي درد ۽ ڌرتيءَ ماتا سان محبت جي جيڪا سُتي پيتل هئي، تنهن کيس وجودي قرار واري نرگسيت کان آزاد رکي، ڪانئس قومي سجاڳيءَ جو ڪم ورتو.

لال چند امر ڏنو مل پنهنجي ناٽڪن بابت هن ريت اظهاري ٿو.

”اسان کي رڳو انسانيت جا معمولي حق بہ نصيب نہ ٿيا آهن. قومي تعصب ڏار، رنگ و روپ جو ڀيد وار، اسان جي نہ ڪو ٿو ٻڌي، نہ ڪو سٽي! وري انڌير ڪهڙا! مني جيجل جو هي حال ڏسي اسان مان ڪو واتون حرف ڪڍي ٿو تہ مٿس راج ڏاني وهي جي تهمت ڌري ٿي وجي.“
(ملاح، 2012ع، ص 154)

لال چند امر ڏني مل جڳتياڻي ڪجهہ وقت صحافيءَ طور بہ خدمتون سرانجام ڏنيون. 1929ع ۾ گوپالداس ليڪراج جي اخبار ’پرڪاش‘ ۾ چينمل پرسرام سان گڏجي اهم خدمتون سرانجام ڏنائين.

هن پنهنجي ڪاوشن کي منظر تي آڻڻ لاءِ ڏاڍو جاکوڙيو. ڊاڪٽر چينو لالواڻي لکي ٿو جنهن جو ذڪر مختيار احمد ملاح جي ڪتاب ۾ هن ريت تہ:

”1914ع ۾ لالچند امر ڏنو مل جي ’سنڌي ساهت سوسائٽي‘ طرفان ماهوار رسالن جي شروع ٿيڻ سان سنڌي آڪاڻيءَ جي اوسر ۾ تيزي آئي.“ (ملاح، 2015ع، ص 123)

لال چند امر ڏني مل جي زندگيءَ ۾ سال 1914ع وڏي اهميت رکي ٿو. انهيءَ سال هن سنڌ ادب کي شاهڪار ڏنا، جن ۾ ’شاهاڻو شاهہ‘ ۽ ڪهاڻي ’حُر مَڪِيءَ جا‘

شامل آهن. هيءَ اها ڪهاڻي آهي، جنهن سنڌي ڪهاڻيءَ کي اها ڇِلا بخشي آهي، جيڪا سدائين امر رهندي ۽ ادب جي پيشانيءَ تي بِندي بڻجي چمڪندي رهندي.

سندس ڪهاڻين جا موضوع سياسي، سماجي هجڻ باوجود، هن ظرافت جي دامن کي بہ پڪڙي رکيو ۽ ڪيترائي ظريفانہ ناٽڪ لکيائين يا وري پنهنجي ناٽڪن، ڪهاڻين ۾ ظرافت جا واهڙ وهايائين.

پڙهائي واري دور کان وٺي سياست ۾ عملي حصو ورتائين ۽ سياسي طور تي لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻي، ڪانگريس سان لاڳاپيل هو. سنڌ هاري ڪميٽيءَ ۾ بہ شامل رهيو. سياسي سفر جي ان سلسلي ۾ جيل ياترا بہ ڪيس نصيب ٿي. لال چند امر ڏني مل جو سائين جي. ايم سيد سان بہ تعلق جڙيل هو جنهن جو ذڪر سائين جي.ايم سيد پنهنجي ڪتاب ’جنب گذاريم جن سين‘ ۾ هن ريت ڪيو آهي.

”جڏهن 1940ع ۾ سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ قائم ڪيو ويو تہ ان ۾ هن اسسٽنٽ سيڪريٽري تي ڪم ڪيو. سنڌي لغت جي تيار ڪرڻ لاءِ جا ڪميٽي مقرر ڪئي ويئي هئي، ان جو اسسٽنٽ سيڪريٽري تي رهيو.“ (سيد، 2004ع ص 368)

لال چند امر ڏني مل جڳتياڻي بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو تہ:

”ورهاڱي کان اڳ ’مهراڻ‘ رسالي سان سندس گهرا ناتا هئا، ۽ شروع کان آخر تائين ’مهراڻ‘ جو مئنيجنگ ايڊيٽر تي رهيو.“ (الانا، 1999ع، ص 234)

لال چند امر ڏنو مل جڳتياڻي برصغير جي ورهاڱي جي ڪري سال 1948ع ۾ ڀارت لڏي ويو. هن جا سنڌ ۾ خوشحاليءَ وارا ڏينهن بدلجي هند ۾ مفلسيءَ ۾ گذريا، پر ان جي ٻڙڪ ۾ ٻاڦ بہ نہ ڪڍيائين. سندس ڪسمپرسي جو ذڪر سائين جي.ايم سيد ’جنب گذاريم جن سين‘ ۾ ڪيو آهي.

”زندگيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ هن گهڻي تنگدستي ڏٺي، پر وات مان ڪڏهن بہ ٻاڦ نہ ڪڍيائين. صبر جا ڀنڀار هئس.“ (سيد، 2004ع، ص 368)

لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻي هندستان ۾ رهندي بہ سنڌ جي محبت جا گيت ڳائيندو رهيو ۽ پنهنجي محبت جو وچن نيٺ نڀائيندو رهيو. جو وصيت ڪيائين تہ ’منهنجيون هڏيون سنڌوءَ جي پوتر جل جي حوالي ڪجو‘. پاڻ 18 اپريل 1954ع تي ديهانت ڪيائين ۽ سندس هڏيون 12 ڊسمبر 1955ع تي سنڌ موڪليون ويون، جيڪي 18 اپريل 1956ع تي حسين آباد (گدو بندر حيدرآباد) وٽ سنڌو نديءَ جي وهندڙ ويرن/لهرن جي حوالي ڪيون ويون.

نتيجو:

لال چند امر ڏني مل سنڌي ادب جي آسمان تي سج سمان روشن ٿي، پنهنجي قلم جا ڪرتا پکيڙيا. سنڌي ادب ۾ ناول ۽ ڪهاڻي، جيڪا اڳ ديوين، ديوتائن، بادشاهن، شهزادن، شهزادين، وزيرن، اميرن جي مافوق الفطرت ڪردارن جي داستان گوئيءَ ۾ مصروف ٿنا هئي، تنهن کي ان ديومالائي چار مان ڪڍي ڪري، معياري صورت ڏيئي، جديد بنائڻ ۾، لال چند امر ڏني جڳتياڻيءَ جي ڪردار کي نه ٿو وساري سگهجي. جنهن پنهنجي ڪهاڻين کي ترقي پسند لاڙو ڏيندي، ماروئڙن ۽ سانگيئڙن، مظلومن ۽ بيڪسن جو همدرد بڻجي، پنهنجي اندر جي اڌمن جي ساڻ سان امر آواز بڻجي، سنڌي ادب جي داستان گوئيءَ جي سمنڊ ۾ پنهنجي ذات جا موتي وکيرڻ لڳو. هُن ترجمي ۽ مضمون نگاريءَ سان به سنڌي ادب ۾ واڌارو ڪيو. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته سندس پورهئي کي گڏ ڪري هڪ ڀيرو ٻيهر ڇپايو وڃي، ته جيئن اُسرندڙ پيڙهي لال چند امر ڏني مل جڳتياڻيءَ جي فن ۽ فڪر کان واقف ٿي سگهي.

حوالا:

1. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ’سنڌي نثر جي تاريخ‘، ڇاپو ٽيون، 1999ع، ڇپائيندڙ، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد.
2. بلوچ، عبدالستار، پرفيسر، ’سنڌ جون سون ورنيون دليون‘ سال 2014ع، ڇپائيندڙ ڪويتا پبليڪيشن، حيدرآباد، سنڌ.
3. ٿڏاڻي، ڏنگو ڪندن مل، ’سهڻي ميهار‘، 15 جنوري 1939ع، صفحو 2.
4. جڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، ’قلن مٺ‘،سيپٽمبر 1927ع، مهاڳ 21.
5. جڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، ’چوٽ جو چنڊ‘، 1947ع، ڀارت جيون ساهتيه منڊل، تلڪ روڊ حيدرآباد، سنڌ، صفحو 7_8.
6. جڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، ’سچ تان صدقي‘، 1940ع، نئين سنڌ لئبرري.
7. جڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، ’اندرا ۽ چندرا‘، سال 1915ع، ڪتان جو منڊي.
8. جڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، ’هندستان جي تواريخ‘،ڀاڱو ٻهريون، سال 1925ع.
9. جڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، حصو ٻهريون، صفحو 3.
10. جڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، ’هر حر مکي جا‘، ڇاپو ٻيو 1914ع، صفحو 17.
11. جڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، ’سهڻي ميهار‘ ٻه اکر، 15 جنوري 1939ع.
12. راشدي، مهتاب اڪبر، ’شاهاڻو شاهه‘ ڇاپو ٻيو 1989ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي

مرڪز ڀٽ شاهه، حيدرآباد.
13. سبزوئي، حميد ڊاڪٽر، ’هريون‘، ڇاپو....، سال 2020ع، سوانحي سنڌي ادب جو مطالعو، سنڌيڪا پبليڪيشن، صفحو 262.
14. سيد، جي.ايم، ’جنب گذاريم جن سين‘، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2004ع.
15. ملاح، مختيار احمد، ’سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ‘،2012ع، ثقافت کاتو سنڌ.
16. ملڪاڻي، منگهارام، ’سنڌي نثر جي تاريخ‘، اپريل 1993ع، روشني پبليڪيشن، صفحو 80.
17. ميمڻ، فهميده حسين ڊاڪٽر، ’انسائيڪلو پيڊيا آف سنڌيانا‘، جلد ٽيون، سال 2011ع، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدر آباد، سنڌ، صفحو نمبر 491.